

Մ. Է. ՇԻՐԻՆՅԱՆ

«ՍԵՂՐԵՍՏՐՈՍԻ ՎԱՐՔ»-Ը ԵՎ «ԴԱՇԱՆՅ ԹՈՒՂԹ»-Ը

Թե՛ «Սեղրեստրոսի վարք»-ը եւ թե՛ «Դաշանց Թուղթ»-ը մեզանում սակավ ուսումնասիրված երկերից են: Թերեւս դրա գլխավոր պատճառներից մեկն այն է, որ երկուսն էլ կեղծ գրվածքներ են: Առասպելարնույթ այդ գործերում պատմական փաստը եւ լեզենդն այնքան են շաղկապված, որ իրական պատմությունը մեզ է հասնում որպէս հրաշապատում, իսկ լեզենդը պատմություն է դառնում: Որպէս կանոն, այդ միահյուսվածությունը դժվար է տարանջատել:

Ժամանակակից գիտությունն այդպիսի ավանդազրույցների նկատմամբ խիստ քննադատական վերաբերմունք ունի եւ դրանք համարում է պատրանք, ժխտելով մեկնաբանության «էվհեմերական»¹ մեթոդը: Այնուամենայնիվ, նման մոտեցումը լիովին չի բացառում, որ այդ լեզենդները կարող են պարունակել որոշ պատմական ստույգ փաստեր: Ըստ իս, կեղծ գրվածքներից կարելի է քաղել տվյալ դարաշրջանը բնութագրող եւ, ինչու չէ, նույնիսկ որոշ խնդիրներ բացատրող բազմազան հետաքրքրական տեղեկություններ եւ առնվազն անարդարացի կլիներ ժխտել դրանց ուսումնասիրությունը: Պակաս կարեւոր չեն նաեւ այդպիսի երկերի երեւան գալու գրդապատճառների հետազոտումը:

Այսպէս, «Սեղրեստրոսի վարքի» եւ «Դաշանց Թղթի» համար ուշագրավ է ընդգծել երկու գրվածքների հռոմեամետ բնույթը, ինչպէս նաեւ առաջինի դեպքում թարգմանության համար ընտրությունը, իսկ երկրորդի դեպքում ստեղծման դրդապատճառները: Մեծ հետաքրքրություն է հարուցում նաեւ դրանց միջեւ առկա ընդհանրություններն ու կապը, որի մասին եւ խոսվում է

¹ Առասպելների մեկնաբանության մերոզ (անվանումը կապված է էվհեմեր արեայի անվան հետ), ըստ որի ժողովրդական բանահյուսության մեջ առկա նյութը, մեծ մասամբ իրական եղելության արտահայտություն է. օրինակ, հունական աստվածներից շատերն իրականում հերոսներ են համարվում:

ներկայացված հոդվածում:

«Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սիղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ» հունարան թարգմանությունը, ըստ Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի ձեռագրատան թիվ 2014 գրչագրի հիշատակարանի տվյալների, կատարված է Գրիգոր Չորոփորեցու կողմից եւ թվագրվում 678 թվով²: Այս թվագրումը համարվում է ստույգ եւ հաստատվում է նաեւ Ռ. Վարդանյանի կողմից կիրառված շափազանց հետաքրքրական նորամուծությամբ՝ թարգմանական բնագրերի ժամանակը որոշվում է ըստ հիշատակարաններում օգտագործված տոմարական եղանակների³: Սերտորեն կապված լինելով Սոկրատ Աքուլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» հետ եւ նույնիսկ միահյուսվելով այդ երկի հայերեն թարգմանության համառոտ խմբագրությանը, «Վարք»-ը կազմում է, այսպես կոչված, Փոքր Սոկրատի բաղադրիչ, սկզբնական մասը⁴:

«Վարք Սեղբեստրոսի» հայերեն թարգմանությունը կատարվել է հունարենից, որը, իր հերթին, «Գործք Սեղբեստրոսի» (*Acta Silvestri*) վավերական համարվող լատիներեն սկզբնագրի⁵ թարգմանությունն է, ավելի ստույգ՝ խմբագրությունը: Լատիներեն տեքստը պապական փաստաթղթերի ժողովածու է ստացված նվիրատվությունների վերաբերյալ, սակայն պարունակում է նաեւ որոշ կենսագրական տեղեկություններ Սեղբեստրոսի մասին:

Հունարեն տարբերակը, որից կատարվել է նաեւ ասորերեն թարգմանությունը, ընդհակառակը, չի ներառում այդ փաստաթղթերից եւ ոչ մեկն ու մանրամասն պատմում է Սեղբեստրոսի կյանքի եւ գործունեության մասին: Թերեւս, այս պատճառով երկը չի արժանացել մասնագետների առանձնահատուկ ուշադրությանը: Սկիզբ առնելով բազմաթիվ ավանդազրույցներից ու լեգենդի բնույթ ունեցող գրվածքներից, հունարեն խմբագրությունը, իր հերթին, հիմք է ծառայել Հռոմի առաջնությունը փառաբանող հետագա մի

2 Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատայ Մոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն եւ Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սիղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ, Վաղարշապատ 1897, տե՛ս նաե՛ւ Բ. Սարգսեան. Տեսութիւն Սեղբեստրոսի Պատմութեան եւ Մ. Խոռենացոյ աղբերաց, Վենետիկ 1893:

3 Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը. բարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան 1993: M. Shirinian, The Armenian Versions of *Vita Silvestri*" (10-th Anniversary Conference of AIEA, September 1-5, 1993, London) - Armenian Perspectives, ed. by N. Awde, Curzon, Caucasus World, 1997, pp. 69-75:

4 Մեծ ու Փոքր Սոկրատների ինչպես եւ «Սեղբեստրոսի վարք»-ի մասին, դրանց միջև եղած խառնաշփոթի եւ առաջադիվող նոր բնագրման մասին տե՛ս՝ Մ. Շիրինյան, Краткая редакция древнеармянского перевода *Церковной истории* Сократа Схоластика, Византийский Временник, 43 (1982), сс. 231-241:

5 Առաջին հրատարակությունը 1479 թ. կատարել է Բ. Մոմբրիտիուսը, երկրորդը՝ Դյուլենը (*Le Liber Pontificalis. Texte, Introduction et commentaire par l'Abbe L. Duchesne. Publiées par Cyrille Vogel. Paris, 1957, 1, 2, 3*).

քանի կեղծիքների՝ Իսիդորյան «Դեկրետներ»-ի, «Կոստանդնի նվիրատվության» (*Donatio Constantini*) երեւան գալու համար: Վերջինս, դեռեւս 15-րդ դարում, Լորենցո Վալլայի⁶ կողմից կեղծ է համարվել:

«Վարք Սեղբեստրոսի» եւ հայերեն տարբերակներին նվիրված գրականությունը սակավաթիվ է⁷: Լատիներեն բնագիրն առաջին անգամ հրատարակվել է Մոմբրիտիուսի հավաքածուում⁸: Այն ընդգրկված է նաեւ Դյուշեի «*Liber Pontificalis*»-ում⁹: Ոչ լատիներեն երկը, ո՛չ էլ դրանից կատարված թարգմանություններն ու խմբագրությունները չունեն քննական բնագրեր: Վերջինիս դեպքում, հավանաբար, պատճառն այն է, որ այս տեքստի ձեռագրերի թիվն անցնում է 300-ից: Սակայն, ինչպես տեղեկացնում է Գ. Ֆաուդենը, մի շարք հոդվածներով հանդես եկած Վ. Պոհլկամպը պատրաստում է լատիներեն բնագրի քննական հրատարակությունը¹⁰:

Հունարեն տեքստի ճակատագիրն ավելի անմխիթար է: 17-րդ դարում երկի հունարեն տեքստի Ֆ. Կոմբեֆիի հրատարակությունը¹¹, կարծես, անկատ մնաց հետազոտողների համար: Երկու դար անց, արձագանք գտնելով հայագետների միջավայրում, այն վերատպվեց Բ. Սարգիսյանի կողմից՝ հայերեն տարբերակներից մեկին զուգահեռ¹²: Խիստ հետաքրքրական եւ կարեւոր այդ հրատարակությունը, որի ընդարձակ առաջաբանում ակնարկված ու հաճախ լուծված են շատ խրթին հարցեր (օրինակ, թարգմանության մեջ առկա եւ հունարեն բնագրում բացակայող մի աղբյուրի՝ Նվսեգնիոսի վկայության մեծ հատվածի մատնանշումը), այդուամենայնիվ, զերծ չէ թերություններից:

⁶ Ch. B. Coleman, *The Treatise of Lorenzo Valla on the Donation of Constantine*, Renaissance Society of America, 1993.

⁷ Այդ գրականության ցանկը տե՛ս՝ M. E. Shirinian, *Parallel Aligned Text and Bilingual Concordance of the Armenian and Greek Versions of Vita Silvestri*, pp. 69-75, M. C. Ширинян, *Краткая редакция древнеармянского перевода Церковной истории Сократа Схоластика*, *Византийский Временник*, 43 (1982), Москва, 239-241: Հմմտ. նաև Ստ. Մալխասյանի Սեղբեստրոսի վերաբերյալ արված ծանոթագրությունները՝ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար բարգմանությունը Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 504-506:

⁸ G. Eis, *Die Quellen für das Sanctuarium des Mailänder Humanisten Boninus Mombritius, Eine Untersuchung zur Geschichte der grossen Legendensammlungen des Mittelalters*, *Germanische Studien* 140, Berlin 1933.

⁹ *Liber Pontificalis* բառացի՝ «Գիրք ֆահանայապետական»:

¹⁰ G. Fowden, *The last days of Constantine: Oppositional versions and their influence*, Princeton 1994, էջ 154, ծան. 43, W. Pohlkamp, *Textfassungen, literarische Formen und geschichtliche Funktionen der römischen Silvester-Akten*, *Francia* 1992 (19), SS.115-196.

¹¹ F. Combefis, *Illustrium Christi Martyrum lecti triumphi, Vetustis Graecorum Monumentis confignati*. Parisiis, 1660.

¹² Բ. Սարգսեան. Տեսութիւն Սեղբեստրոսի Պատմութեան եւ Մ. Խորենացոյ աղբերաց, Վենետիկ 1893:

Ակնառու թերութիւնն է, որ արժանահիշատակ Բ. Սարգիսյանը հունարեն տեքստի դիմաց զետեղել է ոչ թե հայերեն թարգմանութիւնը, այլ վերջինիս խմբագրութիւնը, որն էապես տարբերվում է բուն հունարան թարգմանութիւնից, ուստի եւ՝ հունարեն բնագրից: Որպես հետեւանք հայերեն ու հունարեն տեքստերը ներկայանում են միանգամայն տարբեր:

Խնդրո առարկա երկի ուսումնասիրութեան համար ինչ-որ շափով աննպաստ էր հայերեն «Վարք»-ի արժարժումը՝ գլխավորապես Մովսէս Խորենացու հետ կապված խնդիրների տեսանկյունից: Մի կողմից, հենց դրա շնորհիվ էր, որ հրատարակվեցին Խորենացու առեղծվածի հետ կապված բազմաթիվ անտիպ երկեր, սակայն մյուս կողմից, այդ գրվածքները հետազոտվեցին հիմնականում միայն վերոհիշյալ հարցի ներքո, ինչից տուժեցին այդ աշխատութիւններում արժարժված խնդիրների պարզաբանումները:

Դա հիմք հանդիսացավ ձեռնարկելու համար «Վարք Սեղբեստրոս»-ի հայերեն եւ հունարեն տարբերակների մի նոր հրատարակութիւն (ոչ քննական, քանզի եւ՝ հունարեն, եւ՝ անգամ հայերեն ձեռագրերը մատչելի չեն):¹³

«Վարք Սեղբեստրոսի» լատիներեն եւ հունարեն տեքստերին ու դրանց հետ կապված հարցերին է նվիրված Վ. Լեւիսոնի հիմնավոր հետազոտութիւնը¹⁴: Երկին ու հայ պատմագրութեան հետ դրա կապերին անդրադարձել են Մ. վան էսբրուկը¹⁵ եւ Ռ. Քոմսոնը¹⁶:

«Վարք Սեղբեստրոսի» հունարան թարգմանութեան ու դրա խմբագրութեան հետ սերտորեն առնչվում է, ըստ իս, այսպես կոչված «Դաշանց Թուղթ» կեղծ գրվածքը, որը թեեւ հրատարակվել է մի քանի անգամ, սակայն ուսում-

¹³ M.E. Shirinian, Parallel Aligned Text and Bilingual Concordance of the Armenian and Greek Versions of *Vita Silvestri* երկհատորյա հրատարակութեան առաջին գիրքը պարունակում է ընդարձակ առաջարան, հայերեն (թե՛ թարգմանությունը, թե՛ դրա խմբագրությունը) ու հունարեն (մի քանի ձեռագրի բաղադրության հիման վրա) տեքստերը եւ ծանոթագրություններ: Երկրորդ հատորը տրամադրված է երկի համարարարին ու մի քանի ցանկերին: Այդ հատորի աշխատանքը կատարված է Յ. Վայտենբերգի համահեղինակությամբ:

¹⁴ W. Levison, "Konstantinische Schenkung und Silvester-Legende", *Miscellanea Francesco Ehrle*, *Studi e Testi*, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Roma 1924.

¹⁵ M. van Esbroeck. Legends about Constantine in Armenian. *Classical Armenian Culture*, ed. Th. J. Samuelian, (Armenian Texts and Studies 4), University of Pennsylvania, 1982, pp. 79-101.

¹⁶ Moses Khorenats'i. *History of the Armenians*. Translation and Commentary on Literary Sources by R. W. Thomson. Cambridge, Mass., London, 1978, R. W. Thomson, Constantine and Trdat in Armenian Tradition, *Acta Orientalia*, tomus L, fasciculi 1-3, 1997, pp. 277-289, R. W. Thomson, *The Crusaders through Armenian Eyes*, *Dumbarton Oaks*, Washington, D.C. 2001, pp. 71-82. Ռ. Քոմսոնը, հետևելով Աշ. Հովհաննիսյանին, դաշինքի պատմությունը համարում է «մի գրույց հանդիսավոր այն ընդունելության մասին, որին մեր քրիստոնեական առաջին դարում արժանացել էր հեթանոս Տրդատ I-ը, քրիստոնեացիները ներդրում կայտնի կողմից» (Ա. Հովհաննիսյան, Գրվածքներ, 1957, էջ 68):

նասիրվել է նեղ, զուտ դավանաբանական տեսանկյունից: Գրվածքի հոռմեամետ ուղղվածությունը մշտապես պայմանավորել է երկի նկատմամբ եղած դիրքորոշումը: Ոչ-կաթոլիկներն այն համարել են անվավեր, կեղծ մի փաստաթուղթ¹⁷, իսկ կաթոլիկները պնդել են, որ ստույգ ու վավերական գրվածք է կապված Հռոմի և Հայաստանի միջև եղած «սիրո և միաբանության» (*unitas et concordia*) ավանդության հետ¹⁸: Ժամանակ առ ժամանակ այդ ավանդության «վերակենդանացման» գլխավոր շարժառիթը հիմնականում եղել է քաղաքական: Հռոմի և Հայաստանի միջև կնքված դաշինքը միշտ հիշվել է (ըստ որում ոչ միայն հայերի կողմից) քաղաքական անհրաժեշտության ի հայտ գալու դեպքում: Այդ կեղծ փաստաթղթի «վերակենդանացումը» հայերի համար փրկության միջոց էր թվում՝ դժվարին քաղաքական կացության խնդիրները լուծելիս:

Մասնավորապես, 17-րդ դարի երկրորդ կեսին, երբ Հռոմի եկեղեցին Ֆրանսիայի դաշնակցությամբ պայքարում էր «Ռեֆորմացիա»-ի դեմ, ջանալով նվազեցնել Մեծ Բրիտանիայի և Հոլանդիայի ազդեցությունն Արևելքում, նման մի փաստաթղթի խիստ անհրաժեշտությունն առաջացավ: Գրվածքի «վերակենդանացումը» ձեռնտու էր նաև հերթական բարդ քաղաքական իրավիճակում հայտնված հայերին: Հավանաբար, դա էր պատճառը, որ հենց այդ ժամանակ, Իտալիայում փոքր ընդմիջումներով հայտնվեցին երկի մի քանի հրատարակություններ:

Բնագրի *editio princeps*-ը (առաջին հրատարակությունը), Հովհաննես Հոլովի կողմից նկատելիորեն ազատ կատարված իտալերեն թարգմանությամբ, լույս տեսավ 1683 թ. Վենետիկում¹⁹: Հրատարակությունը հայտնաբերել է Անասյանը²⁰ ՄՄ թիվ 2272 ձեռագրում, որտեղ այն կցված է գրչագրին²¹: Նույն վերնագրով հաջորդ հրատարակությունները երևան եկան

17 Մ. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին և իր պատմությունը, վարդապետությունը, գրականությունը ու ներկայ կացությունը: Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 15:

18 Հարկ է նշել, որ կան նաև բացառություններ, օրինակ՝ Կոզեանը, լինելով կաթոլիկ, դեմ է այս ավանդությանն ու «Դաշանց Քուղթ»-ը համարում է կեղծի (Ա. Ս. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին, Քեյրոս 1961, էջ 86-88):

19 Իտալերեն թարգմանության վերնագիրն է. *Lettera dell'Amicitia e dell'Unione di Constantino gran Cesare, e di S. Silvestro Sommo Pontefice (sic!), e di Tridade Re dell' Armenia, e di S. Gregorio Illuminatore della Nazione armena scritta nell' Anno del Signore 316. In Venetia, 1683. Appresso Michiel' Angelo Barboni. Con Licenza de' Superiori.*

20 Տե՛ս՝ Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երևան 1961, էջ 51:

21 ՄՄ, թիվ 2272, 215ա-236ա (այս ձեռագրում կան նաև այլ տպագիր երկեր): Գուցե այս պատճառով է, որ Զարպհանայանի (Գ. Զարպհանայան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ 1883, էջ 148-149) և Թոմսոնի (R.W. Thomson, *A Bibliography of Classical*

1690-ին եւ նույն տեղում²², 5 տարի անց՝ նորից վենետիկում²³, հետո դարձյալ վենետիկում 1700-ին²⁴: Այդ հրատարակությունների հայտնվելն Իտալիայում, թերեւս, պայմանավորված էր գրվածքի նկատմամբ Հռոմի ունեցած մեծ հետաքրքրությամբ: Նման վերաբերմունքն արտացոլված է նաեւ «*De Propaganda Fide*»-ի («Հավատոս պրոպագանդա») գործունեության մեջ, որի ակնառու ջատագովներից էր հայագետ Կ. Գալանոսը: Ի թիվս այլ հետազոտությունների²⁵, նա լատիներեն թարգմանեց նաեւ «Դաշանց թուղթ»-ը²⁶: 1824 թ. Կոստանդնուպոլսում Ջանիկ Ամիրան հրատարակեց Ազաթանգեղոսի «Պատմություն»-ը, որին հավելված էր «Դաշանց թուղթ»-ը: Հրապարակումը բազում վեճերի առիթ հանդիսացավ հայագետների միջեւ: Լույս տեսան աղբյուրի վերաբերյալ եւս երկու իրարամերժ հրատարակություններ՝ «Դաշանց թղթի ստուգութեան հաստատութիւն»-ը²⁷ եւ «Դաշանց թղթի քննութիւնն ու հերքումը»²⁸:

Այս երկին անդրադարձել եւ ուշագրավ եզրակացություններ են արել նաեւ Մ. Չամչյանը²⁹, Մ. Օրմանյանը³⁰, Ա. Հովհաննիսյանը³¹, Հ. Անասյանը³², Լ. Ս. Կոզեանը³³, Ռ. Թոմսոնը³⁴, Գ. Ուլուհոջյանը³⁵: Սույն հոդվածը ավարտված եւ

Armenian Literature to 1500 A.D. (Corpus Christianorum, Turnhout: Brepols, 1995, p. 149)

մատենագիտական ցուցակներում այն չի հիշատակվում:

22 Այս հրատարակությունը, հայերեն եւ իտալերեն տեխստերով, երեւի առաջինի վերահրատարակումն է:

23 Lettera dell'Amicitia e dell'Unione, In Venetia, 1695. Appresso Bortoli, con Licenza dei Superiori. Հրատարակությունը ինձ համար մատչելի չէ: Ըստ Զարպհանայանի (Զարպհանայան, 1883, էջ 149) այն պարունակում է միայն հայերեն տեխստը, բայց Թոմսոնը նշում է նաեւ իտալերեն թարգմանությունը (Thomson, Bibliography, p. 149):

24 Սույն հրատարակության մասին տեղեկացել եմ Ա. Հովհաննիսյանից (Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Գիրք I-ին, Երևան 1957, էջ 80):

25 C. Galanus, *Conciliatio ecclesiae Armenae cum Romana*, Pars I, Rome 1690. Նույն քվին հետազոտությունը հրատարակվեց հայերեն թարգմանությամբ:

26 Autographum Amoris et Concordiae - C. Galanus: J. D. Mansi. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Reprint, Graz, 1960, II, p. 461.

27 Դաշանց թղթի ստուգութեանն հաստատութիւն, երկասիրութեամբ Մատթէոս, սրբազան Կաթողիկոս ամենայն Հայոց, ճոռաղ, Մոսկոա, 1860(1), էջ 237-244, 253-260:

28 Կ. Վ. Շահնազարեանց, «Դաշանց» թղթի քննութիւնն ու հերքումը», Պարիզ, 1862 (=K. V. Chahnazarian, *Réfutation de la prétendue alliance entre s. Grégoire et s. Sylvestre*, Lutetiae Parisiorum 1862):

29 Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, 636-642:

30 Մ. Օրմանեան. Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, գրականութիւնը ու ներկայ կացութիւնը, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 15:

31 Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Գիրք I-ին, Երևան 1957, էջ 58-80:

32 Հ. Անասյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երևան 1961, էջ 49-52:

33 Կոզեան, 1961, էջ 86-87:

տպագրության փուլում էր, երբ լույս տեսան Գ. Ուլուհոջյանի և Հր. Բարթիկյանի հոդվածները³⁶, ինչի հետեանքով էլ նշված աշխատանքները մանրամասնորեն շեն քննարկված այստեղ: Հր. Բարթիկյանի հոդվածը, թերեւս, ցայժմ հարցի վերաբերյալ ամենահետաքրքրական ուսումնասիրությունն է: Ծավալուն այս հոդվածում հեղինակն առաջարկել է սրամիտ մի մոտեցում, որի շնորհիվ, կարծես թե, բացատրվում են ուսումնասիրվող երկում առկա եւ ստույգ վավերական տեղեկությունները, եւ կեղծիքները: Այսինքն՝ հոդվածագիրը համարում է, որ «Դաշանց թուղթ»-ը բաղկացած է երկու՝ վավերական և կեղծ մասերից, ընդ որում հնարավոր է, որ նրա կողմից թվագրված 4-րդ դարի 20-ական թվականներով վավերական բնագիրը կազմված է եղել լատիններենով: Ուշագրավ է նաեւ Հր. Բարթիկյանի առաջ քաշած այն գաղափարը, թե դաշինքը կնքվել է ոչ թե Հռոմում, այլ Նիկոմիդիայում:

Հարկ է նշել նաեւ, որ վերջերս Եվրոպայի Կենտրոնական համալսարանում Զ. Պողոսյանի պաշտպանած ատենախոսությունը³⁷ ոչ միայն «Դաշանց թուղթ» երկի խորազնին և համապարփակ ուսումնասիրությունն է, այլև երկի գիտա-քննական հրատարակության նախնական փորձ: Այն, համալրվելով մինչև պաշտպանությունը ատենախոսին անմատչելի ձեռագրերի տվյալներով, կառաջարկվի ընթերցողին:

Սեղբեստրոս պապի անձն առանձնահատուկ նշանակություն ունի Հռոմ կատարած ենթադրյալ այցի պատմության մեջ: Դաշինքի մասին խոսելիս, հայ հեղինակները, բացի Ազաթանգեղոսից, հիշում են Սեղբեստրոսին: Վերջինիս անունը հաճախ է հանդիպում հայկական աղբյուրներում ո՛չ միայն դաշինքի հետ քննարկվող հարցերի առնչությամբ: Օրինակ, հայոց ավանդության մեջ Սեղբեստրոսի անունը սերտորեն կապված է Նիկիայի ժողովի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ հենց այդ դաշինքի պատճառով է, որ հայ հեղինակներն այդպիսի ուշադրության են արժանացրել Հռոմի պապին: Սակայն այդ պարզելու

³⁴ R. W. Thomson, Constantine and Trdat in Armenian Tradition, Acta Orientalia, tomus L, fasciculi 1-3, 1997, pp. 277-289, R. W. Thomson, The Crusaders through Armenian Eyes, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 2001, pp. 77-82.

³⁵ G. Uluhogian, *Un Tardo apocrifo armeno relative a Costantino il Grande: la Lettera dell'amicizia e dell'unione*, in *la Lettera dell'amicizia e dell'unione*, in *Bizantinistica* 5 (2003), 369-385.

³⁶ Հր. Բարթիկյան, «Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը, ՊԲՀ, N 2, Երևան, 2004, էջ 65-116:

³⁷ Doctoral dissertation by Zaroui Pogossian: *A Revised-Diplomatic Edition, and a Historical and Textual Investigation of "Letter of Love and Concordance between the Emperor Constantine the Great and Pope Sylvester and the King of the Armenians Trdat the Great and St. Gregory the Illuminator"*. The Critical Edition, Historical Analysis and Textual Investigation, ELTE-CEU, Medieval Library, Budapest 2004.

համար պետք է քննարկել մեզանում առկա Սեղբեստրոսի վերաբերյալ նյութը:

«Սեղբեստրոսի վարք»-ի հոռոմեամետ հունարեն³⁸ տարբերակը կոչված էր հաստատելու Հռոմի առաջնությունը եւ Հռոմի պապի՝ Սեղբեստրոսի ձեռքով Կոստանդին կայսեր մկրտվելու հանգամանքները: Կոստանդին կայսեր մկրտության պատմությունն այնպես է շաղախված հրաշապատումներով, որ հաճախ դժվար է պատմականը սահմանազատել լեգենդայինից: «Պատմություն»-ն ունի արեւելյան եւ արեւմտյան տարբերակներ, որոնց բացատրությունները հիմնականում դավանաբանական ու քաղաքական նպատակներ են հետապնդում: Առանց բոլոր տարբերակները քննարկելու, խառնիխուռն ու փոփոխվող տվյալներից անհնար է հասկանալ եղելությունը:

Վաղ բյուզանդական պատմիչները կա՛մ չեն հիշատակում Կոստանդինի մկրտողի անունը, կա՛մ էլ նշում են Եվսեբիոսին՝ Նիկոմիդիայի արիոսական եպիսկոպոսին: Նկատվում է, որ հետագայում միտում է եղել հրաժարվելու Եվսեբիոս Նիկոմիդացու տարբերակից, որպեսզի առաջին քրիստոնյա կայսրը ներկայանա ուղղափառություն դավանող: 6-րդ դարում, օրինակ, Եվագրիոսը եւ Թեոդոր Անագնոստեսը (Վերծանողը) խոսում են Կոստանդին կայսեր մկրտության մասին Նիկոմիդիայում առանց նշելու մկրտողի անունը³⁹: Թեոդոր Անագնոստեսը հայտնում է նաեւ արեւմտյան պատմիչների հայտնած տեղեկություններն առ այն, որ կայսրը մկրտվել է Հռոմում: Առաջին պատմիչը, որը նույն՝ 6-րդ դարում, վկայում է կայսեր մկրտությունը Սեղբեստրոսի կողմից, Հովհան Մալալասն է⁴⁰:

7-րդ դարում, «Ջատկական ժամանակագրություն»-ում (*Chronicon Paschale*), Կոստանդին կայսեր մկրտությունը վերագրվում է Եվսեբիոս Կոստանդնուպոլսեցուն: «Ժամանակագրություն»-ը, ինչպես եւ «Վարք»-ի հայերեն տարբերակները, Կոստանդինին համարում են Կոստանդի ապօրինի որդի: 9-րդ դարում, Թեոփանես ժամանակագիրը վճռականորեն բողոքարկում է այդ հայտարարությունը: Ներկայացնելով մկրտության երկու տարբերակները՝ Եվսեբիոս Նիկոմիդացու եւ Սեղբեստրոսի կողմից, նա եզրակացնում է, որ Կոստանդինին Հռոմում մկրտել է Սեղբեստրոսը⁴¹:

Մկրտության պատմության արեւմտյան տարբերակը, որը մինչեւ 6-րդ դար համահունչ է վաղ բյուզանդական պատմիչների վարկածին, առաջին

³⁸ «Վարք»-ը բարգմանվել է հենց հունարեն, քերես, ավելի համոզիչ թվալու նկատառումով:

³⁹ G.Ch.Hansen, Theodoros Anagnostes Kirchengeschichte, Berlin: Akademie, 1971, SS., 2,15, 5,25, 43,25, И. С. Чичуров, Место «Хронографии» Феофана в ранневизантийской историографической традиции. (IV-начало IX в.). В кн. Древнейшие государства на территории СССР. Москва 1981, с. 100.

⁴⁰ Чичуров, 1981, с. 102.

⁴¹ Чичуров, 1981, с. 102.

քրիստոնյա կայսեր մկրտիչ է համարում եվսեբիոս Նիկոմիդացուն: Հետագայում, Հռոմն ընդունում է Սեղբեստրոսի տարբերակն ու ամրապնդում այն կեղծ փաստաթղթերով, իր քաղաքական նկրտումների համար կարեւորագույն խաղաքարտ դարձնելով Կոստանդինի՝ Հռոմում մկրտվելու վարկածը:

«Վարք Սեղբեստրոսի» թե՛ հունարեն, թե՛ հայերեն տարբերակները, մեկը մյուսին լրացնելով, կարեւոր նշանակություն ունեն բնագրագիտական որոշ խնդիրների լուծման համար: Հունարեն տեքստի համար, հատկապես, անգնահատելի է հայերեն թարգմանության հունարան լեզվի առկայությունը: Այն հաճախ թույլ է տալիս ճիշտ կողմնորոշվելու բազմազան տարբերակների մեջ ու նույնիսկ տեղ-տեղ վերականգնելու սկզբնական շարադրանքը: Հայերեն թարգմանությունը կարող է նաեւ *terminus ante quem* ծառայել հունարեն տեքստի համար, քանի որ հունարեն թարգմանության ստեղծման ժամանակն անհայտ է, եւ մասնագետները երկի թվագրման համար առաջարկում են 6 - 9-րդ դարերը:

Չնայած «Սեղբեստրոսի վարք»-ի վարկածային եւ լեզենդային բնույթին, երկը, այնուամենայնիվ, կարեւորագույն նշանակություն ունի Հայաստանի, Հռոմի, Բյուզանդիայի պատմության եւ այդ երկրներում քրիստոնեության հռչակման, դավանաբանական խնդիրների հետ կապված բազում հարցերի լուսաբանման համար հետեւյալ պատճառներով: «Վարք»-ի հենքը կրկնում է Ազաթանգեղոսի գրքի ու «Թաղղեի վարդապետության» բովանդակությունը: Դա Աբգար եւ Տրդատ թագավորների ու Կոստանդին կայսեր նույն դարձի պատմությունն է: Այս գրվածքների միջեւ կարելի է բազում զուգահեռներ անցկացնել. Գրիգոր Լուսավորչի ու Սեղբեստրոսի նկարագրությունների, նրանց կյանքի, գործունեության ու կրած շարշարանքների, Տրդատի ու Կոստանդինի հիվանդության, համապատասխանաբար Գրիգոր Լուսավորչի ու Սեղբեստրոսի ձեռքով նրանց հրաշարար բուժման, Աբգար թագավորի ու Կոստանդինի առաքյալների միջոցով բարի լուր ստանալու եւ պատկերներում առաքյալների ճանաչման վերաբերյալ: Սույն ընդհանրությունները բերվում են նաեւ այլ քրիստոնեական աղբյուրներում (օրինակ, վրաց դարձում Միհրանը):

Հնարավոր է նաեւ ենթադրել, որ «Վարք Սեղբեստրոսի» երկն ուշագրավ էր հայերի համար, քանզի այն պատմում էր Հայաստանի բավականին փառահեղ եւ ծաղկուն շրջանի մասին, երբ Հայաստանը բարիգրացիական հարաբերությունների մեջ էր Հռոմի հետ:

Այս ամենն է, որ բացատրում է հայերի հետաքրքրությունը քննարկվող հոմեոմետ գրվածքի հանդեպ: Հունարեն տարբերակը ոչ միայն թարգմանվել, այլեւ խմբագրվել է, ենթարկվելով դավանաբանական փոփոխությունների

«Փոքր Սոկրատ»-ում:

Ի դեպ, այս առումով, նշենք նաև երկի նկատմամբ հետաքրքրության առաջացման մեկ այլ հնարավոր պատճառ. «Վարք Սեղբեստրոսի» հունարեն տարբերակը ոչ միայն հոռմեամետ էր, այլև հակաբյուզանդական ուղղվածություն ուներ (հենց այդ նպատակով էլ ստեղծված էր հունարեն բնագիրը): Օրինակ, թե՛ հունարեն տարբերակը եւ թե՛ «Վարք»-ի հունարան թարգմանությունը չեն նշում Կոստանդնուպոլիսը որպես աթոռանիստ մայրաքաղաք⁴²: Ուստի հակաբյուզանդական այդ միտումը հայերին կարող էր հետաքրքրել նաև իրենց հակաքաղկեդոնական պայքարում: Թերեւս, ավելի ստույգ կլիներ նշված պատճառը՝ հակաբյուզանդական դիրքորոշումը, դիտելու որպես խմբագրության՝ «Փոքր Սոկրատ»-ի ստեղծման, կարեւորագույն պարագաներից մեկը:

Ասվածի ապացույց կարող է ծառայել նաև այն փաստը, որ թեև հունարեն տեքստում Հայաստանի վերաբերյալ չկա եւ ո՛չ մի տեղեկություն, սակայն «Վարք»-ը, մասնավորապես «Փոքր Սոկրատ»-ի կազմում ընդգրկված դրա համառոտ տարբերակը, տարածված է եղել մեզանում եւ անգամ օգտագործվել որպես դասագիրք:

Հակառակ հունարեն տարբերակի «լուծյանը» Հայաստանի վերաբերյալ, լատիներեն բնագրում առկա է մի հատված, որում հիշատակվում է Armenia տեղանունը: Թվարկելով արեւելյան գավառների նվիրատվությունները, որոնք Կոստանդինը հանձնեց (obtulit⁴³) Հռոմի եկեղեցուն, ասվում է.

"per Aegyptum, sub civitatem Armenia:

possesio Agapi, quod donavit Augusto Constantino;

possesio Passinopolimse, praest. sol. DCCC, charta decadas CCCC, piper medemnos I. crocum lib C, storace lib.CL, aromata cassia lib.CC, oleu nardinu lib CCC, balsamu lib.C, linu saccus C, cariophylu lib. CL, oleu Cypriu lib.C..."⁴⁴

Առաջին հայացքից նախադասությունն աղճատված է թվում: Անհասկանալի այս համատեքստում տարօրինակ է եգիպտոսի եւ Հայաստանի միատեղ

⁴² Սակայն խմբագրության մեջ այն առկա է (Սոկրատ, էջ 693):

⁴³ Liber Pontificalis, v.3, p. 177.

⁴⁴ Liber Pontificalis, v.3, p. 178. Այս տեղը ունի տարբերակներ՝ v.l. 2: Egyptum A1C2-civitatem B13C13D, civitate cet.- Armenia A1: Armentam C1-- որոնք չեն օժանդակում հասկանալու արտահայտությունը, չնայած ֆրականոնեն ավելի նիշտ են: Ի դեպ՝ Armentam ընթերցումը, կարող է ընկալվել որպես նույն Armenia-ի տարբերակը, i եւ t տառերի շփոթության պատճառով: Ռոշ մասնագետներ առաջարկում են նոր տարբերակ մտցնել՝ Armenia բառի փոխարեն կարգալ Hermonthis (Davis, 1989, p. 20), որը հավանական է՝ կառուցված է C1 ձևագրի տարբերակման նմանությամբ, սակայն ավելի անհասկանալի է եւ անընդունելի:

հիշատակումը: Armenia բառը համաձայնեցված չէ հայցական հոլովով արտահայտված civitatem-ի հետ, այդ իսկ պատճառով Թարգմանության համար նախընտրել էմ վերցնել A1 ձեռագրի ընթերցումը, որը ներկայացնում է Armenia բառը հայցական հոլովով (Armeniam):

Ի՞նչ է նշանակում sub civitatem Armeniam: Civitas, civitatis բառն ունի «քաղաքացիություն, քաղաքացիության իրավունք, քաղաքացի, քաղաք, պետություն, հասարակություն, ժողովուրդ ու համայնք» իմաստները: Այստեղ բառի նշանակությունը դժվար է որոշել ըստ համատեքստի, քանզի նախորդ թվարկումներում առկա են, օրինակ, sub civitatem Antiochiam, sub civitatem Alexandriam⁴⁵ ձևերը, որտեղ civitatem բառը պետք է հասկանալ «քաղաք» իմաստով «քաղաքի ներքո, մոտ, շրջակայքում գտնվող»: Per Aegyptum կարող է նշանակել «ամբողջ եգիպտոսի», «եգիպտոսով», «եգիպտոսի միջով կամ միջոցով»: Ըստ այդմ, նախադասությունը կարող է մեկնաբանվել հետևյալ տարբերակներով.

1. «ողջ եգիպտոսից Արմենիա քաղաքը՝ Ագապիոսի կալվածը, որ նվիրեց Կոստանդին Օգոստոսին⁴⁶, Պասինոպոլիս կալվածը ...» եւ հետո թվարկում է կատարված նվիրատվությունները («Թուղթ, պղպեղ, յուղ» եւ այլն) ու դրանց քանակությունները: Այս դեպքում ստացվում է, որ Armenia-ն եգիպտական քաղաքի անվանում է, ինչը զարմանալի է, եթե ոչ անհասկանալի:

2. Թարգմանության երկրորդ տարբերակում, նախադասության սկիզբը կհնչի այսպես՝ «ամբողջ եգիպտոսի, Հայոց համայնքը (կամ, բառացի՝ Հայաստանի քաղաքացիության ներքո գտնվողները...»: Բնագրում առկա է նման իմաստով եւս մի օրինակ. sub civitate Aegyptia⁴⁷ «եգիպտոսի քաղաքացիության, իրավասության ներքո գտնվողները»: Ստացվում է, որ հեղինակը նկատի ունի եգիպտոսում ապրող հայերին, որոնց մասին չի պահպանվել որեւէ տեղեկություն:

3. Ամենահավանական թարգմանությունն է. «եգիպտոսով (կամ եգիպտոսի միջոցով), Հայաստան պետությունը...», այն է՝ մատնանշվում է Հայաստանի հետ հարաբերության աշխարհագրական հնարավոր ճանապարհը, որը անցնում էր եգիպտոսի տարածքով: Նշենք, որ աշխարհագրական իմաստով վերջին տարբերակը չպետք է զարմացնի, քանի որ հենց քննարկվող հատվածից հետո խոսվում է եփրատ գետի ավազանի տարածքում գտնվող Ասորիքի 7 գավառներից մեկի՝ եփրատեսիայի մասին: Այսինքն՝ եթե հետեւենք համա-

⁴⁵ Liber Pontificalis, v.3, p. 177.

⁴⁶ Կամ «Կոստանդին Օգոստոսի միջոցով», քանզի Augusto Constantino կարող է լինել եւ տրական, եւ գործիական հոլով:

⁴⁷ Liber Pontificalis, v.3, p. 177.

տեքստին, ապա դժվար չէ նկատել, որ թվարկված արեւելյան գավառները, որոնք իրենց նվիրատվութիւնները մատուցեցին Հռոմում կառուցված «երանելի Պետրոսի բազիլիկային»⁴⁸, հաջորդում են միմյանց ըստ աշխարհագրական դիրքորոշման՝ Անտիոք, Աղեքսանդրիա, Հայաստան, Եփրատեսիա: Սակայն Հայաստանի դեպքում «Գործք»-ի հեղինակը նշում է «Եգիպտոսի միջոցով կամ միջով» (*per Aegyptum*), թերեւս հասկանալով, որ դա Հռոմի ու Հայաստանի միջեւ ամենակարճ եւ ընդունված ճանապարհը չէր: Այս տեղեկութիւնը հնարավորութիւն է ընձեռում կարծելու, որ 4-րդ դարի սկզբում, երբ Հայաստանից Փոքր Ասիայի միջով (դարան մտած բռնակալ Մաքսենտիոսի պատճառով) դեպի Հռոմ անհնար էր ճանապարհորդել, հայերը Հռոմի հետ կարող էին հաղորդակցվել Եգիպտոսի միջոցով: Ուստի Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի Հռոմ ուղեւորութիւն վերաբերյալ հին ավանդագրույցն այնքան էլ անվավեր չէ:

Պակաս ուշագրավ չէ հետաքրքրական զուգահեռներ պարունակող նախադասութիւնների մասը, ուր նշվում է. «Ազապիոսի կալվածքը, որ նվիրեց Կոստանդին Օգոստոսին, Պասինոպոլիմսե կալվածք...»: Դա նշանակում է, որ Հայաստանում եղել են անձինք, որոնք Հռոմի Պետրոս առաքյալի տաճարին կալվածքներ են նվիրել եւ այլ նվիրատվութիւններ արել: Սա նույնպես արտառոց տեղեկութիւն է:

Թվում է, որ եւ՛ Ազապես կամ Ազապիոս անունը (*possessio Agapi*), եւ՛ *possessio Passinopolimse* մատնանշված են Ազաթանգեղոսի երկի նույն ժամանակահատվածին վերաբերող հետեւյալ հատվածում.

«Որ յաստիճան եպիսկոպոսութեան լինէին արժանի կալոյ, առեալ ձեռնադրութիւն ի նմանէ. որոց առաջնոյն՝ Աղբիանոս անուն, որ ապա կողմանցն Եփրատական զեսոյն լինէր վերակացու. երկրորդին՝ Եւտաղիոս, որ ի կողմանս վայրացն Բասենոյ կացեալ լինէր հովիւ. երրորդն՝ Բասոս. չորրորդն՝ Մովսէս. հինգերորդն՝ Եւսերիոս. վեցերորդն՝ Յովհաննէս. եօթներորդն՝ Ազապես...»⁴⁹

Այսինքն՝ հավանական էմ համարում, որ բնագրի *possessio Passinopolimse* բառակապակցութիւնը նույն տեղանունն է, ինչ եւ «ի կողմանս վայրացն Բասենոյ»: Աղբյուրներում այն առկա է նաեւ Բասեն, Փասիան եւ հատկապէս Պասեն ձեւերով:⁵⁰ Ուստի ստացվում է, որ Ազապես⁵¹ եւ Եվթապիոս

⁴⁸ Liber Pontificalis, v.3, p. 176.

⁴⁹ Ազաբանգեղոս, Հայոց Պատմություն, Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Երևան 1983, էջ 470:

⁵⁰ Այս տեղանվան մասին տե՛ս՝ Adontz, 1970, pp. 255-8, 260, 262, 267, 269, 459 n.47, 467n. 20, 87*, 89*, 93*, 102*.

եպիսկոպոսները, ինչպես եւ արեւելյան հայտնի մյուս քրիստոնեական կենտրոնները (Աղեքսանդրիան, Անտիոքը), որոշակի նվիրատվություններ են արել Հռոմի Ս. Պետրոսի տաճարին: Հայտնի չէ, թե որքանով է ստույգ այդ երկուս հաղորդված սույն տեղեկությունը, սակայն շափազանց հետաքրքրական է *Armenia* տեղանվան հիշատակումը բավականին վաղ լատինական բնագրում:

Բերված նկատառումները գայթակղիչ են Հռոմի ու Հայաստանի միջեւ եւս մեկ առնչություն գրանցելու առումով, բայց կարոտ են ավելի խորը ուսումնասիրման:

Վերադառնանք այն հարցին, թե ինչ են հաղորդում հայկական աղբյուրները Սեղբեստրոսի մասին: Արդեն նշվեց, որ Սեղբեստրոսի անունը զարմանալիորեն բացակայում է Ագաթանգեղոսի երկում: Զարմանալիորեն, քանզի հետագա ավանդապատումները հիմնված են գլխավորապես հենց այդ երկի տվյալների վրա: Ի միջի այլոց, Սեղբեստրոսի անունն առկա է «Ս. Գրիգորի վարք»-ի հունարեն տարբերակում: Բացի այդ, Մովսես Խորենացին, անդրադառնալով Կոստանդնի մկրտության պատմությանը, այն ներկայացնում է գրեթե կրկնելով «Սեղբեստրոսի վարք»-ի համապատասխան դրվագը, որը վերջանում է այսպես. «...որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»⁵²: Խորենացու «Պատմության» մեջ հայտնի են նման այլ հղումներ⁵³, ըստ որում, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ նշված հաղորդումը հաճախ բացակայում է, ինչպես, օրինակ, այս դեպքում: Որոշ մասնագետներ համարում են, որ այս հատվածներն առկա էին Ագաթանգեղոսի սկզբնագրում: Արդարացիորեն այդպես էր կարծում նաեւ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանը, հիմնվելով Ագաթանգեղոսի «Պատմության» արաբական թարգմանության նորահայտ ձեռագրերի վրա:⁵⁴

Այս եւ Ագաթանգեղոսի գրքի հետ կապված մի շարք խնդիրներ (օրինակ, միջնադարում երկի հանդեպ եղած աշխույժ հետաքրքրությունը կամ Ագաթանգեղոսի երկի, «Աղգայի վարդապետության» ու «Սեղբեստրոսի վարք»-ի միջեւ ակնհայտ ընդհանրությունները), դեռեւս շունեն վերջնական պատասխաններ:

Հետագա հայ հեղինակները, օրինակ, Սամվել Անեցին, Ուխտանեսը,

51 Ագապես անունը հայկական աղբյուրներում վկայված է նաեւ որպես Խաբիր (զարմանալի է, ինչու ո՞չ Հաբիր, միգուցե՞ հունարենից է վերցրած)՝ փաստորեն հունարեն բառի առաբերեն բարզմանությամբ:

52 Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, աշխարհարար բարզմանությունը Ստ. Մալխասյանի, Երևան, 1981, էջ 227:

53 Մովսես Խորենացի, նշվ. հրատ., էջ 202, 203, 212, 219, 221, 234:

54 Ա. Տեր-Ղեւոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը. ՊԲՀ 1973 Ու(60), հմմտ. նաեւ՝ Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов, С.-Петербург 1905, сс. 63-64:

Սամվել Կամրջաձորեցին, Մովսես կաթողիկոսը, Գրիգոր Աբասյանը, Վարդան Այգեկցին, Վանական Վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Բարձրբերդցին, Թովմա Մեծոփեցին եւ այլք, խոսելով Կոստանդնի մկրտության մասին, նշում են Սեղբեստրոսի անունը: Սեղբեստրոսի նկատմամբ թվարկած հեղինակների հետաքրքրությունը պայմանավորված է մի շարք հարցերով, ուստի նրանց հայտնած տեղեկությունները բազմաբնույթ են: Օրինակ, Սեղբեստրոսի անունը Գրիգոր Աբասյանը հիշատակում է «սպահոց» օրերը քննարկելիս («Իսկ առ նորս ետ պահել Սեղբեստրոս, զի մկրտեսցէ զԿոստանդիանոս»⁵⁵): Սամվել Կամրջաձորեցու համար վերջինս «հաւատոյ» սյուններից մեկն է: Ի դեպ, «Սիւնք հաւատոյ»-ի ցանկում Սեղբեստրոսը միակ Հռոմի պապը չէ: Ցանկում նշվում են նաեւ Կղեմես I (*sedit* 88-97), Հուլիոս I (*sedit* 337-52), Գամասոս I (*sedit* 366-83) եւ Կելեստինոս I (*sedit* 422-32)⁵⁶:

Հետաքրքրական է նաեւ, թե ինչ սկզբունքով է առաջնորդվել Սամվել Կամրջաձորեցին (կամ նրան նախորդող հեղինակները⁵⁷), այս պապերի անուններն ընտրելիս: Ցանկում նշված մյուս անունները, մեծ մասամբ հայրապետներ ու եպիսկոպոսներ են, հիմնականում կարեւորագույն աթոռանիստ քաղաքներից՝ Նրուսաղեմի եպիսկոպոս Մակարը, Աղեքսանդրիայի եպիսկոպոս Դիոնիսիոսը, Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս Նեկտարիոսը եւ այլք: Այդ ցանկից տեսանելի է, որ բոլոր ընդգրկված անձինք ապրել եւ գործել են մինչեւ Քաղկեդոնի ժողովը եւ նրանց դավանանքը համընկնում է նիկիական «հավատո հանգանակին»: Նրանցից շատերը հավատի վերաբերյալ նշանակալի թղթեր են գրել, ոմանք էլ այդ թղթերն առաքել են Հայաստան: Այսինքն՝ ակնհայտ է, որ հիմնական սկզբունքը դավանաբանական է, սակայն ընտրության սկզբունքը մինչեւ վերջ հստակ չէ:

Կային եւ այլ հեղինակներ, որոնց երկերը, դավանաբանական տեսանկյունից, ընդունվում եւ թարգմանում էին հայերի կողմից: Արդ, ինչո՞ւ են ընդգրկված եվսեբիոս Կեսարացին եւ Գրիգոր Աքանչելագործը, սակայն բացակայում են, ասենք, Բարսեղ Կեսարացու կամ Սոկրատ Աքոլաստիկոսի անունները: Պարզ չէ նաեւ Հռոմի պապերի ընտրությունը. արդյոք պատճառն այն չէ՞, որ Հայոց եկեղեցին այդ պապերի, ինչպես նաեւ ցանկում հիշատակված մյուս հայրապետների ու եպիսկոպոսների օրոք չի ունեցել դավանաբանական կամ այլ կնճռոտ խնդիրներ: Ինչեւէ, մեր թվարկության առաջին շորս դարերի հայերեն աղբյուրների բացակայության պատճառով, ի թիվս այլ խնդիրների,

⁵⁵ ՄՄ, քիվ 1879, 289բ:

⁵⁶ Գիւրբ քղբոց, երկրորդ հրատարակություն, Նրուսաղեմ, 1994, էջ 555-556:

⁵⁷ Հավանական է, որ նշված անունների ավանդական ցուցակը գոյություն ուներ արդեն Սամվել Կամրջաձորեցուց առաջ:

քիչ են հետազոտված նաև Հայաստանի հարաբերություններն այլ երկրների ներկայացուցիչների հետ:

Սեղբեստրոսի անձը հետաքրքրություն է ներկայացրել բոլոր քրիստոնյաների համար՝ եկեղեցական ծիսակատարության մեջ նրա ունեցած մեծ ներդրման շնորհիվ: Շարաթվա օրերի հեթանոսական անունների անվանափոխությունն եւս կապված է նրա հետ, ինչը վկայված է Սեղբեստրոսի «Վարք»-ում: Սույն թեմային անդրադարձել են Ուխտանեսը և Վանական Վարդապետը: Վերջինս գրում է հետևյալը.

«Իսկ ար և տիւ Մովսէս անուանեաց առաջին և երկրորդ, և զմինն առանձինն՝ շարաթ, և հեթանոսք Կռանոս. և այլ մի ըստ միոշէքն և զեւթն՝ Ափրողիտեայ: Եւ հաւատալ մեծին Կոստանդիանոսի՝ սուրբն Սեղբեստրոս առեալ զանուն շարաթուն և զ ի վերայ իւրաքանչիւրոցն, ասաց՝ միաշարաթ, երկշարաթ, այլաքն հանդերձ:»⁵⁸

Հայերի համար Սեղբեստրոսի անունը հատուկ նշանակություն ուներ և այլ տեսանկյունից: Սկսած 12-րդ դարից նրա մասին առկա տեղեկությունները հիմնականում առնչվում են «Դաշանց թղթի»⁵⁹ հետ: Այդ ժամանակից ի վեր, հայ հեղինակները, խոսելով Հռոմի հետ հարաբերությունների մասին, հիշատակում են այդ երկը: Կիրակոս Գանձակեցին, օրինակ, քաջ տեղյակ է «Դաշանց թղթին» և մի քանի անգամ հիշատակելով Հայաստանի ու Հռոմի միջև կնքված դաշինքը, խոսում է հին պայմանագիրը վերստին նորոգելու մասին.

«...սուրբն Գրիգորիոս՝ յետ լուսաւորելոյ նորա զՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ և ամենայն ուղղափառ կարգօք և օրէնսդրութեամբ, և ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսս աւելի քան զշորս հարիւր և երեսուն, զնալ և զի նմա և մեծի արքային Տրդատայ ի Հռոմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի, և սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի, զնել ուխտս և դաշինս ի մէջ

⁵⁸ Լ. Խաչիկյան, Աշխատություններ, հատ. Ա, Երևան 1995, հտ. I, էջ 185: Այս տեղեկությունը փաստում է, որ Վանական Վարդապետը ծանոթ է Սեղբեստրոսի անվան հետ կապված օրերի վերանվանման ավանդությանը: Այստեղից, սակայն, պարզ չէ, արդյո՞ք Վանական Վարդապետը օգտվել է «Սեղբեստրոսի վարք»-ի՞ց, թե՛ այլ աղբյուրից, քանզի հատվածը տարբեր է «Վարք»-ում ներկայացվածից (մանավանդ Վանականի կողմից օգտագործված «միաշարաթ» («կիրակի» բառի փոխարեն) տեղիքը, որը առկա էր արդեն նոր Կտակարանում):

⁵⁹ «Դաշանց թղթի» վերաբերյալ այստեղ ներկայացված դրույթները հիմնականում արտացոլված են հետևյալ հոդվածներում՝ M. E. Shirinian, "The Letter of Love and Concord" Between Rome and Armenia: A Case of Forgery from the Period of Crusaders, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 125, East and West in the Crusader States, Context-Contacts-Confrontations, III, (Acta of congress held at Hernen Castle in September 2000), ed. K.Ciggaar, H. Teule, A.A. Bredius Foundation, Peeters, Leuven 2003, pp. 79-99:

իւրեանց:»⁶⁰

«...սկսեալ ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ Հոռմայ հայրապետէն»⁶¹

«...զի սուրբն Գրիգոր եւ Սեղբեստրոս աղ օրհնեցին»⁶²

«...զհին դաշինսն Տրդատայ եւ սրբոյն Գրիգորի եւ Կոստանդիանոսի կայսեր եւ Սեղբեստրոսի հայրապետին վերստին նորոգեցին առ սովաւ:»⁶³

Վարդան Վարդապետ Բարձրբերդցին եւս խոսում է «Ռաշանց թղթի» մասին, Տրդատի ու Կոստանդինի նրուսադէմ կատարած ուղեւորութիւնը նկարագրելիս.

«Ասեն դարձեալ թէ երկու ինքնակալքն Կոստանդիանոս եւ Տրդատես, եւ պապքն երկօքին Գրիգորիս եւ Սեղբեստրոս եկին ի Հոռմայ յերուսադէմ եւ վիճակաւ բաժանեցին զտնօրինական տեղիսն. եւ Հայոց անկաւ սնարքն եւ Գողգոթա, եւ Սուրբ Կարապետն եւ Սուրբ Յակոբն: Եւ սուրբն Գրիգոր կանթեղ կախեաց ի սնարսն, եւ խնդրեաց զիշումն լուսոյն յԱստուծոյ ի նշան յատութեան իւրոյ ամիամի...եւ յաղագս այնորիկ կոչեցաւ Լուսավորիչ:»⁶⁴

Հոռմի քաղաքականութեան, Կիլիկիայի հայկական թագավորութեան ու հարեւան պետութիւնների մասին հետաքրքրական տվյալներ պարունակող այս երկի վերաբերյալ հարկ է նշել հետեւյալը: «Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդիանոսի եւ սրբոյն Պապին Սեղբեստրոսի եւ Տրդատայ Հայոց արքայի, եւ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի» խորագրի ներքո պահպանված այս անվավեր գրվածքը մեզ է հասել բազմաթիվ ձեռագրերով, տարբեր խմբագրութիւններով: Այն կցվել է նաեւ Ազաթանգեղոսի գրվածքի ու խմբագրութիւններին: Գիտնականները համամիտ են, որ «Ռաշանց թուղթ»-ը կեղծիք է⁶⁵, քանզի դրանում կան այնպիսի իրողութիւններ եւ անցքերի նկարագրութիւններ, որոնք կարող են վերաբերել միայն խաչակիրների ժամանակին:

«Ռաշանց թուղթ»-ը հավանաբար գրվել է 11-13-րդ դարերում, Կիլիկիայում, միաբարական միջավայրում: Այդ դարերում, հատկապէս Ֆրանկների

⁶⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 10-11:

⁶¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 5:

⁶² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 12:

⁶³ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 118:

⁶⁴ Սոփերի հայկական, Վենետիկ, 1853, հտ. Ե, էջ 78-79:

⁶⁵ Դա ակնհայտ էր արդեն 17-րդ դարում, տե՛ս՝ *Histoire critique de la creance et des coutumes des nations du Levant*, publiée par le Sr. De Moni, Francfort 1631, p. 134: Տե՛ս նաեւ Շահնազարեանց, 1862, էջ 115գ, Հովհաննիսյան, 1957, էջ 58-80, Անասյան, 1961, էջ 49-52, Կոզեան, 1961, էջ 86-87, Thomson, 1997, pp. 277-289:

կայսրությունում, այդօրինակ կեղծ թղթերը շափազանց տարածված էին: Դրանցից մեկը՝ «Կոստանդնի նվիրատվություն» (*Donatio Constantini*) կոչված հայտնի կեղծ փաստաթուղթը, բովանդակությամբ խիստ նման է «Դաշանց թղթին», սակայն դրանում բացակայում է հայկական նյութը: Երկու գրվածքի հիմքում ընկած է նույն գաղափարը՝ Հռոմի առաջնության փառաբանումը: Կոստանդին կայսեր անունից գրված երկու երկերն էլ հաղորդում են, որ Հռոմի եկեղեցուն ու պապին լայն արտոնություններ ու հարուստ կալվածքներ են շնորհվում, իսկ «Դաշանց թղթի» դեպքում նաև հայոց կաթողիկոսին:

Ի տարբերություն բազմիցս ուսումնասիրված «Կոստանդնի նվիրատվության» (*Donatio Constantini*), «Դաշանց թուղթ»-ը չի արժանացել գիտական մանրազնին քննության եւ շունի քննական հրատարակություն: Թեպետ, այն հրատարակվել է բազմիցս, սակայն մղիչ հանգամանքներն են եղել դավանաբանական մոտեցումները:

«Դաշանց թղթի» բովանդակությունն Ագաթանգեղոսի համապատասխան հատվածի ավելի ճոխացված (ավելի շեշտված է պապի փառաբանությունը) տարբերակն է: «Թղթում» ասվում է, որ Հռոմի պապը գլխավոր առաքյալների հետնորդն է, որին հանձնված են Արեւմուտքից մինչեւ Արեւելք բնակվող բոլոր քրիստոնյա ազգերին իշխելու երկնային եւ երկրային բանալիները⁶⁶: Այս դրվագը շափից ավելի հիշեցնում է «Կոստանդնի նվիրատվության» հետեւյալ բառերը.

"et tibi dabo claves regni caelorum; quodcumque ligaveris super terram, erit ligatum et in caelis, et quodcumque solveris super terram, erit solutum et in caelis."⁶⁷

«Եւ քեզ կտամ երկնային արքայության բանալիները. յուրաքանչյուր (դաշինք) որ կնքես երկրի վրա, կլինի կնքված նաև երկնքում, ինչ (հարց) որ կլուծես երկրի վրա, կլինի լուծված երկնքում եւ»:

Ըստ «Դաշանց թղթի»՝ պապի իշխանությունը տարածվում էր ոչ միայն բոլոր հայրապետների, այլև կայսեր վրա: Կոստանդինն այստեղ տալիս է յոթ հայրապետների անուններ, որոնք «մեր օրերի» աշխարհի յոթ սյուներն են՝ Սբ. Սեղբեստրոսն՝ Արեւմուտքում, Սբ. Գրիգորն՝ Արեւելքում, Սբ. Անտոնիոսը՝ հարավում, Սբ. Նիկողայոսը՝ հյուսիսում, Սբ. Մակարն՝ Երուսաղեմում, Սբ. Հակոբը՝ Մծբինում եւ Սբ. Եփրեմը՝ Եգեսիայում:⁶⁸ «Թղթում» նույնչափ

⁶⁶ Շահնազարեանց, 1862, էջ 12, ՄՄ թիվ 2272, 222բ:

⁶⁷ Coleman, 1993, p. 232.

⁶⁸ ՄՄ, թիվ 2272, 226բ, Շահնազարեանց, 1862, էջ 23՝ այս տարբերակում Սբ. Մակարիոս Երուսաղեմացու եւ Սբ. Եփրեմ Եգեսիացու անունները չկան, սակայն ՄՄ, 3078 (211ա) ձեռագիրը նշում է բոլոր անունները:

գովարանված են նաև Հայոց կաթողիկոսն ու արքան, եւ նրանց անհավատալի արտոնություններն ու կալվածքներն են շնորհված:⁶⁹ Ըստ այս փաստաթղթի՝ կայսրը թագադրել է Տրդատին եւ դիմել է նրան «փառաւոր Ֆրերս մեր Տրդատես»⁷⁰: Թերեւս միայն «Ֆրեր» ֆրանսերեն բառը, որը միակը չէ այս տեքստում, բավական է «դաշինք»-ի գրվելու ուշ ժամանակի մասին գաղափար կազմելու համար: Սեղբեսորոսը, համաձայն «Դաշանց թղթի», ձեռնադրում է Գրիգոր Լուսավորչին, որն այստեղ անվանված է «կենդանի վկա»⁷¹, ինչպես նաև պապի գլխավոր ներկայացուցիչը Փոքր Ասիայում⁷², իսկ նրա աթոռը հավասար է հայտարարվում Երուսաղեմի, Անտիոքի եւ Աղեքսանդրիայի աթոռներին⁷³: Ի դեպ, «կենդանի վկա» հորջորջը, ինչպես, ընդ հանրապես, հայ մատենագրության մեջ անվանում էին Գրիգոր Լուսավորչին, վկայված է ներսես Շնորհալու վերաբերյալ եւս, ինչից կարելի է ենթադրել, որ Գրիգոր Լուսավորչի փոխարեն «Դաշանց թղթում» նկատի է առնված Շնորհալին:

Ուշադրության է արժանի նաև «Դաշանց թղթի» լեզուն. այն գրված է միջին հայերենով եւ լի է փոխառություններով լատիներենից (պրետորին⁷⁴ *praetorium*, սիգնալիք⁷⁵ *signis*, բուսկանիայ⁷⁶ *vulcanus*), հունարենից (խրուսկէֆալոք⁷⁷ *χρυσοκέφαλοις*, պրոտայ պապս⁷⁸ *πρωτόπαπο*“, գպրոտոն Արմենիան⁷⁹ *πρώτη Ἀρμενία*), ֆրանսերենից (շամբրն⁸⁰ (= *chambre*), ֆրէր⁸¹ *frère*). Հանդիպում են նաև փոխառություններ պարսկերենից եւ թաթարերենից:⁸² Այս փոխառությունները կարելի է տեղեկություններ են հաղորդում «թղթի» հեղինակի մասին. նրա հայերենի իմացությունը կատարյալ չի

69 Շահնազարեանց, 1862, էջ 16-18, 27, հմմտ. ՄՄ, թիվ 3078, 214ա:

70 Այլ տեղերում Տրդատը անվանված է «եղբայր», որը որպես կանոն օգտագործված է գովեստարանական մակդիրներով, Շահնազարեանց, 1862, էջ 20, ՄՄ, թիվ 2272, 224բ:

71 Շահնազարեանց, 1862, էջ 12, ՄՄ, թիվ 2272, 218բ, 222բ: Այսպես է անվանում Գրիգոր Լուսավորչին եւ ներսես Շնորհալին:

72 Շահնազարեանց, 1862, էջ 25, ՄՄ, թիվ 2272, 228բ:

73 Շահնազարեանց, 1862, էջ 24, ՄՄ, թիվ 2272, 227բ-228բ: Ասված է, որ Գրիգոր Լուսավորչին Սեղբեսորոսը շնորհեց «պապի, պատրիարքի եւ հայրապետի» կոչումները:

74 Շահնազարեանց, 1862, էջ 24, ՄՄ, թիվ 2272, 227բ:

75 Շահնազարեանց, 1862, էջ 24, ՄՄ, թիվ 2272, 219բ:

76 Շահնազարեանց, 1862, էջ 24, ՄՄ, թիվ 2272, 227բ:

77 Շահնազարեանց, 1862, էջ 24, ՄՄ, թիվ 2272, 219բ:

78 Շահնազարեանց, 1862, էջ 24, ՄՄ, թիվ 2272, 227բ, *crusokevfaloi*“ բառացի «ոսկեգլուխ», այսինքն՝ ոսկե բազ կրող:

79 Շահնազարեանց, 1862, էջ 18, ՄՄ, թիվ 2272, 223բ:

80 ՄՄ թիվ 3078 (216ա) ֆրանսերեն բառը փոխարինված է «ծմամբարն» անհասկանալի բառով:

81 Շահնազարեանց, 1862, էջ 14, ՄՄ, թիվ 2272, 224բ, հմմտ. նաև 217բ - «գիրս գայս գրեցաք միմեանց ֆրերս»:

82 Շահնազարեանց, 1862, էջ 92-97:

եղել, բայց նա տիրապետել է մի քանի այլ լեզուների: Հավանական է, որ նման մեկը պետք է ապրած լիներ Կիլիկիայում: Սակայն հիմնական պատճառը, որ գրվածքը պետք է ստեղծված համարել Կիլիկիայում, անշուշտ Կիլիկիայի հռոմեամետ քաղաքականությունն էր:

Հարց է ծագում, արդյոք քննվող փաստաթուղթը կազմվել է միայն հայերի՞ նախաձեռնությամբ, ու արդյոք միա՞յն Ազաթանգեղոսի գիրքն է հանդիսանում դրա աղբյուրը. թերեւ՝ ո՛չ, հետեւյալ պատճառներով: Նախ՝ գլխավոր աթոռանիստ քաղաքները հիշատակելիս, հեղինակը չի նշում ո՛չ Կոստանդնուպոլսի, ո՛չ եփեսոսի աթոռները: Վերջինս, սակայն, ժամանակին (մինչեւ իր իրավունքները Կոստանդնուպոլսի աթոռին փոխանցելը) եղել է գլխավոր աթոռներից մեկը: Այս հանգամանքը կարող է նշանակել, որ տվյալ «Թուղթ»-ը կազմվել է 1204 թ. հետո, երբ խաչակիրները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Այսպես ենթադրում են որոշ մասնագետներ:⁸³ Դրանց հիշատակման բացթողումը կարող է միտումնավոր լինել, ինչպես դա արված է «Սեղրեստրոսի վարք»-ում (Կոստանդնուպոլիսը պարզապես չի նշվում):⁸⁴ Երկու դեպքում էլ բացատրությունը նույնն է՝ այդ կեղծ գրվածքների նպատակն է եղել ապացուցել, որ երկերը կազմվել են 4-րդ դարի սկզբում, երբ Կոստանդնուպոլիսը դեռ փոքրիկ Բյուզանդիոն էր, այլ ոչ աթոռանիստ մայրաքաղաք: Այսինքն՝ ճիշտ ժամանակաշրջան է ընտրված հնարավորինս նսեմացնելու Կոստանդնուպոլսի նշանակությունն ու շեշտելու Հռոմի առաջնությունը:

Ուսումնասիրության արդյունքում պարզվեց, որ սա միակ աղբյուրը չէ «Դաշանց թղթի» եւ «Վարք Սեղրեստրոս»-ի միջեւ: Ավելին, վերջինս (ըստ որում նաեւ դրա հունարեն տարբերակը) աղբյուր է ծառայել «Դաշանց թղթի» հեղինակի համար, ինչը չի նկատվել հետազոտողների կողմից: Օրինակ, մյուս աթոռների նկատմամբ Հռոմի եպիսկոպոսական աթոռի առաջնության, ընդարձակ կալվածքներ եւ արտոնություններ շնորհելու գաղափարները վերցված են «Վարք»-ից: «Թուղթ»-ը կրկնում է Սեղրեստրոսի վիշապին հաղթելու պատմությունը, հավելելով, որ Տրդատը նույնպես սպանել է մեկ այլ վիշապի:⁸⁵ Պատմելով Կոստանդնի հիվանդության մասին՝ «Թղթի» հեղինակը բորոտությունը անվանում է «զեղափանդեան»⁸⁶. հունարեն «Վարք»-ում ունենք

83 Հովհաննիսյան, 1957, էջ 70:

84 «Վարք»-ի հունարեն բարգմանությունը, հետեւելով բնագրին եւս չի նշում Կոստանդնուպոլիսը, սակայն խմբագրության մեջ, այսինքն՝ Փոֆր Սոկրատում, այն առկա է (Մ. Տեր-Մովսեսեան, Սոկրատ, էջ 693):

85 Շահնազարեանց, 1862, էջ 19-20, ՄՄ, թիվ 2272, 224բ:

86 Շահնազարեանց, 1862, էջ 22, ՄՄ, թիվ 2272, 226բ:

«ἐλεφαντικῆ»:⁸⁷ «Արիողկեանն կախարդք եւ Մարսիկեանն բժիշկք»⁸⁸ (հմմտ. հունարենը *οἱ μάγοι οἱ λεγόμενοι ἀρίολοι καὶ οἱ ἐπαιδοὶ καὶ οἱ Μαρσικοὶ ἰατροὶ*⁸⁹), բացասական նշանակություն ունեցող եւ բժիշկներին (որոնք չկարողացան բուժել Կոստանդին) բնութագրող խրթին ու օտարոտի բառերը «Թղթում» փոխարինված են ավելի մեղմ իմաստ ունեցող «ճարտարքն ճեմարանին եւ սոփիստեայքն սոկրատեանք»,⁹⁰ այսինքն՝ «ճեմարանի ճարտարները եւ Սոկրատյան իմաստասերները» արտահայտությունը:

Հեղինակն օգտվել է նաեւ «Վարք»-ի հայերեն թարգմանությունից եւ, մասնավորապես, դրա խմբագրությունից⁹¹: Այս դեպքում անհասկանալի է, թե ինչու նա չի փոխանցում այդ խրթին արտահայտությունը հայերեն «Վարք»-ից փոխ առնված բառերով: Բերենք եւս մեկ օրինակ, որն աներկբա է դարձնում «Դաշանց թղթի» հեղինակի հունարեն «Վարք»-ի իմացությունը: «Թղթում» վիշապի սպանությունը նկարագրելիս, ասված է. «Դարձեալ էր վիշապ մի մեծ վնասակար ի Կապետոլին...»⁹²: Հունարեն «Սեղբեստրոսի վարք»-ում կարդում ենք. «*Ἦν δράκων παμμεγέθης ἐν τῷ Ταρπείῳ ὄρει, ἔνθα τὸ Καπετώλιον ἴδρυται*»⁹³ «Վարք»-ի հայերեն թարգմանության մեջ ունենք. «Վիշապ էր մեծ յոյժ ի Տարսոն լեռինն, յորում եւ տաճար գոյր նմա»:⁹⁴ «Վարք»-ի հայերեն թարգմանության խմբագրությունում. «Վիշապ էր մեծ յոյժ ի Տարսոն լեռինն»⁹⁵: «Կապետոլին»⁹⁶ բառը, որն առկա է թե՛ հունարեն «Վարք»-ում, թե՛ «Թղթում» բացակայում է «Սեղբեստրոսի վարք»-ի հայերեն թարգմանության եւ դրա խմբագրության մեջ: Բավական համոզիչ այս օրինակները թույլ են տալիս ենթադրել, որ «Թղթի» հեղինակն օգտվել է ինչպես

⁸⁷ Combefis, p. 273. Հայերեն քաղցամուրյունն ունի՝ «եղափանտական» (Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 722), իսկ խմբագրությունը՝ «եղափանդական» (նույն տեղում), հմմտ. «եղեփանդական», հոր., 1991, էջ 226:

⁸⁸ Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 722, հմմտ. խմբագրությունը՝ «արիողկեան կախարդք եւ արիստոկեանն բժիշկք» (նույն տեղում):

⁸⁹ Combefis, p. 273.

⁹⁰ Շահնազարեանց, 1862, էջ 22, ՄՄ, քիվ 2272, 226բ:

⁹¹ Տե՛ս Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 696, 708-709, 714-715, ըստ որում «Դաշանց քղբում» արտացոլված տեղեկությունները հաճախ առկա են միայն Փոֆր Սոկրատում (օրինակ, էջ 696):

⁹² Շահնազարեանց, 1862, էջ 22, ՄՄ, քիվ 2272, 224բ:

⁹³ Combefis, p. 269.

⁹⁴ Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 704-705:

⁹⁵ Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 704-705, հմմտ. նաեւ «այսու յաղթնայ» հայտնի արտահայտությունը, որ առկա է այստեղ (Շահնազարեանց, 1862, էջ 22, ՄՄ, քիվ 2272, 210բ) եւ «Սեղբեստրոսի վարքի» հայերեն քաղցամուրյան մեջ (Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 715): Հունարենում այս հատվածը բացակայում է (տե՛ս Սարգիսեան, 1893, էջ 19): Խաչաձե սյունի կամ խաչի նշանի երկնում հայտնվելու առասպելի մասին եւ դրա արտացոլումը հայկական աղբյուրներում տե՛ս van Esbroeck, 1982, էջ 79-101:

⁹⁶ Խոսքը Կապիտոլիում տանաթի մասին է:

«Սեղբեստրոսի վարք»-ի հունարեն բնագրից, այնպես էլ «Կոստանդնի նվիրատվություն» երկից: Այլապես ինչ կերպ բացատրել «Դաշանց թղթում» հիշատակված հատվածների համընկնումը «Վարք»-ի հունարեն բնագրին և ոչ թե թարգմանությանը, և կամ ինչպե՞ս մեկնաբանել «Թղթի» և «Կոստանդնի նվիրատվության» (*Donatio Constantini*) միջև առկա նմանությունները:

Մյուս կողմից, «Թղթում» առկա են «Սեղբեստրոսի վարք»-ում բացակայող կամ չպահպանված տեղեկություններ⁹⁷: Օրինակ, «Թղթում» Կոստանդին կայսրը, ի թիվս այլ թանկարժեք ընծաների, Տրդատին է նվիրում իր հոր գոտին:

«Եւ եւ զանգին զօտի՝ հօրն իմ հօրի՝ ածի ընդ մեջ Տրդատայ քաշի:»⁹⁸

Հայերեն «Վարք»-ում այդ «անգին» գոտու փոխարեն առկա է «պարեգատ»-ը, որ Կոստանդը նվիրել էր Հեղինեին, և որի շնորհիվ նրա հավատարիմ ծառաները գտնում են Կոստանդին մանկանը:⁹⁹ Հունարենում այս տողերը չկան: Բացի այդ, խնդրո առարկա նախադասությունն առկա է հենց այն հատվածում,¹⁰⁰ որը Բ. Սարգիսյանը վերցրած է համարում «Վկայաբանութիւն Եւսիգնիոսի» երկից ու իր հրատարակության մեջ գետեղում է այդ «Վկայաբանության» համապատասխան հունարեն տեքստը¹⁰¹: Այսինքն՝ այս պատումը կարող էր վերցված լինել նաև հունական աղբյուրից:

Համենայն դեպս, պարզ է դառնում, որ «Դաշանց թղթի» քննությունը պետք է կատարվի ոչ միայն հայկական աղբյուրների, այլև ավելի լայն համատեքստում, ներգրավելով վավերական ու նշված նպատակների համար ստեղծված այլ կեղծ գրվածքներ: «Թղթի» սակավաթիվ ուսումնասիրողներն ուշադրություն չեն դարձրել այս հանգամանքներին և երկի հետ կապ ունեցող որոշ աղբյուրներին ու հետազոտություններին: Որոշակի աղբյուրներ նշվել են Շահնազարեանցի գրքում¹⁰² և Մատթեոս կաթողիկոսի հոդվածներում¹⁰³: Հարցին անդրադարձել ու այն լրջորեն քննարկել են Ա. Հովհաննիսյանն¹⁰⁴ ու

97 Սարգիսեան, 1893, էջ 19, տե՛ս նաև էջ 15-27:

98 ՄՄ, քիվ 3078, 207ա:

99 «Եւ առաւատուն յարուցեալ ետ նմա զանկողնոյն պարեգատ մի ծիրանի», Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 709: «Ցուցեալ և զանկողնոյ նորա զվարձ, զոր ի գիշերին առ ի Կոստայ զպարեգատն ծիրանիս», Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 711:

100 Սարգիսեան, 1893, էջ 16:

101 Սարգիսեան, 1893, էջ 15-27:

102 Շահնազարեանց, 1862, էջ 64-111:

103 Դաշանց թուղթ, 1860(1), էջ 240-244:

104 Հովհաննիսյան, 1957, էջ 58-80:

Ռ. Թոմսոնը¹⁰⁵: Այստեղ, ի հավելումն վերջին ուսումնասիրողի տեսակետի, նշենք անուշադրության մատնված մի քանի լրացուցիչ աղբյուրներ:

1) Ա. Հովհաննիսյանի ուշագրավ միտքն առ այն, որ մեզանում առկա է նույն վերնագիրը կրող մեկ այլ հին աղբյուր՝ ««Դաշինք Տրդատայ եւ Կոստանդինոսի եւ թեմ Առաքելոց վանաց Տարոնի», իբրեւ թե թարգմանված է 1080 թ. Չորտուանել Թոռնիկյանի հրամանով հունարեն բնագրից»¹⁰⁶ անտեսվել է: Հռոմ ուղեւորության մասին այդ երկում պատմվում է Գրիգոր Լուսավորչի անունից, եւ պատմության հենքը, հիմնականում, նույնն է: Նշված է նաեւ, որ դաշինքը կնքվել է «Քրիստոսի արեամբն, ... զի անգրելի լիցի ուխտ եւ միաբանութիւն հայոց եւ Քրանկաց, մինչեւ ի կատարած աշխարհի»: Ա. Հովհաննիսյանն արդարացիորեն նկատում է, որ «Քրանկ» անվան հիշատակումը կասկածելի է դարձնում թարգմանության հարազատությունը»¹⁰⁷:

2) Ստեփանոս ու Ներսես Մեծոփեցիները «Լանկ Թամուրի արշավանքը Հայաստան» երկում հիշատակել են Կոստանդնի ու Սեղբեստրոսի կողմից Տրդատին եւ Գրիգոր Լուսավորչին շնորհված արտոնությունները¹⁰⁸:

3) Նրրորդ աղբյուրը, որը հիշատակված չէ եւ ոչ մի տեղ, Ուրբանոս VIII պապին (*sedit 1590*) հղված Մովսես կաթողիկոսի նամակն է: Այդտեղ, ընդունելով պապի առաջնությունը, հայոց կաթողիկոսը ցանկություն է հայտնում վերանորոգելու Գրիգոր Լուսավորչի ու Սեղբեստրոս պապի միջեւ կնքված հին «սիրո եւ միաբանության դաշինքը»¹⁰⁹:

4) Առկա է նախնական վերագրվող, բացառապես հայերենով պահպանված մի կեղծ գրվածք, որում ընդարձակորեն քննված են Հռոմի ու Հայաստանի միջեւ կնքված դաշինքը եւ Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի ուղեւորությունը Հռոմ եւ Նրուսաղեմ:¹¹⁰

Ի դեպ, Նրուսաղեմ կատարած այցի մասին Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմության» մեջ կա ծավալուն մի պարբերություն, որի տվյալները բացա-

105 Thomson, 1997, pp. 277-289, Thomson, 2001, pp. 77-82.

106 Հովհաննիսյան, 1957, էջ 76:

107 Հովհաննիսյան, 1957, էջ 77:

108 Խաչիկյան 1995, էջ 283, 285:

109 Armeno-Turcica, Selected Studies. Ed. Schutz, Indiana University 1998, p. 288.

110 Երկի «դիվանագիտական» (diplomatic) հրատարակությունը առաջաբանով եւ լատիներեն քարգմանությամբ լույս է ածել Գ. Ֆրասսոնը (G. Frasson, Pseudo Epiphaniï Sermo de Antichristo, Bibliotheca Armeniaca, 2, Venezia - S. Lazzaro 1976, pp. 20, 22, 24-26, 38-42, 54 etc.) Վենետիկի Մատենադարանի երկու ձեռագրերի հիման վրա: Առաջաբանում աշխատասիրողը գալիս է այն եզրակացության, որ այս կեղծ գրվածքը ստեղծվել է 1113/14-1149/50 թթ. (տե՛ս էջ LIV): Այս հրատարակության գրախոսությունը տե՛ս՝ Հ. Բարթիկյան, գրախոսություն՝ «G. Frasson, Pseudo Epiphaniï Sermo de Antichristo, Bibliotheca Armeniaca, 2, Venezia - S. Lazzaro 1976», Լրաբեր, N 5, 1978 էջ 105-109:

կայում են «Դաշանց թղթում» և Գանձակեցու երկից ավելի վաղ աղբյուրներում:¹¹¹ Այդտեղ թվարկված են Երուսաղեմի¹¹² այն կալվածքները, որոնք Կոստանդինը և Սեղբեստրոսը շնորհել են հայերին¹¹³: Նույն ավանդությանն է պատկանում Գրիգոր Լուսավորչի և Սեղբեստրոսի ուղեւորությունը Երուսաղեմ, որտեղ նրանք բաժանել են սրբավայրերը լատինների, հայերի և հույների միջև: Այդ սրբավայրերից շատերը ցայսօր հայերինն են:

5) Հնուց ի վեր գոյություն ունի նաև բանավոր ավանդապատում այդ տեղերը հայերի սեփականություն լինելու մասին: Ավանդության հետքերն առկա են և ոչ-հայերեն երկերում, որոնց հնարավոր աղբյուրը կարող են լինել կամ «Դաշանց թուղթ»-ը, կամ բանավոր ավանդազրույցները: 15-րդ դարի գերմանացի ճանապարհորդ Հանս Շիլդբերգերը, Հայաստան կատարած իր այցից հետո, հայտնել է մանրամասնություններ, որոնք բացակայում են «Դաշանց թղթում»: Նա օգտագործել է իր ճամփորդության ընթացքում լսած պատմվածքները և պատմազրույցները: 18-րդ դարի հայտնի գիտնական Շառլ Կոկելենը նույնպես հիշատակում է այդ ավանդությունը.

*"Sane Armeniorum gens numero amplissima, ac prope infinita; antiquitate et nomine celeberrima, Christianae Religionis studio et constantia supra universos Orientis Populos laudatissima, cum initio nascentis Ecclesiae gloriosis Apostolis Bartholomaeo et Thaddaeo docentibus, evangelicam degustasset Fidem, ac deinde Beati Silvestri Pontificis et Constantini Magni Imperatoris tempore, publico omnium consensu una cum Rege suo Tiridate (ita videtur dicendum) ut apud eos traditum est, recepisset, ac tanta praeterea veneratione, Pontificem Romanum omni tempore est prosecuta."*¹¹⁴

111 Կիրակոս Գանձակեցի, 1961, էջ 5, 11:

112 Տրդատի և Կոստանդինի Երուսաղեմ ուղեւորության մասին տե՛ս նաև Վարդան Վարդապետ Բարձրբերդցի, Սոփերֆ, V, 1853-1861, Գրիգոր Լուսավորիչ, էջ 78-79.

113 Thomson, 1997, pp. 285-286.

114 Carolus Cocquelines, Bullarium, Romae 1747, IV, 78-80. «Իհարկե հայերի ազգը, թվով այնքան բազմամասնակ [բառացիորեն՝ ամենաշատ] է, որ համարյա անսահման է: Այդ հնագույն և ամենահամբավվոր անուն ունեցող, քրիստոնեական կրոնի վարդապետությունը և հաստատությունը [անասանությունը] բոլոր առեւելյան ժողովուրդներից ամենաշատ փառաբանող (ազգին), եկեղեցու ծննդյան սկզբից ուսուցանեցին փառավոր Բարթողոմեոսը և Քաղեոսը ու նրանց ավետարանչական հավատը հայտնի դարձավ, իսկ հետո երանելի Սեղբեստրոս Պապի և Կոստանդին Մեծ կայսրի ժամանակներին, պետական դաշինք կնքվեց [ընդունվեց] նրանց բազմավոր Տիրիդատի (կարծես թե այսպես պետք է ասել) հետ, ինչպես որ հենց իրենց միջավայրում է ավանդված, որին մշտապես (բառացի՝ բոլոր ժամանակներում) այնքան հարգանքով հետևել է Հռոմի Պապը»: Այս հատվածին հետևում են է՛լ ավելի զովասանական բառեր հայերի հասցեին. "... nulla Natio, nullus Populus promptius, alacriusve eis (sc. Cruciatibus) suppetias tulit, quam Armenii, qui viris, equis, armis, commeatu, consilio, ac denique omni ope Christianos sacro

Խնդրո առարկա հարցով զբաղվող հետազոտողները, համակարծիք լինելով «Դաշանց թղթի» կեղծ բնույթի վերաբերյալ, միաբան շեն ավանդության վավերական լինելու հարցի շուրջ: Վաղ պատմագրությունը բնորոշ ավանդագրույցներով պաճուճված այդ պատումը, հետագայում ավելացրած ընդմիջարկությունները եւ, ընդհանրապես, խնդրի քաղաքական բնույթը շեն խոսում հոգուտ ավանդության վավերականությանը: Հարցը սակայն չի սահմանափակվում միայն դաշինք կնքելու կամ չկնքելու խնդրով:

Այդքան էլ պարզ չէ, 3-րդ դարի վերջում եւ 4-րդ դարի սկզբում ի՞նչ հարաբերություններ կամ կապեր են եղել Հայաստանի եւ Հռոմի միջեւ: Թերեւս արդարացի է կարծել, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի եւ Հռոմի միջեւ որոշ հարաբերություններ եղել են, որոնց հետքերը պատմականորեն փաստված են: Որպես 297 թվի հաջող ճակատամարտի արդյունք, հայկական եւ հռոմեական բանակները միասին ջախջախել են պարսիկներին եւ 298 թ. Մծրինում ստորագրել 40 տարվա խաղաղության պայմանագիրը:¹¹⁵ Հռոմը նկատելիորեն թուլացած էր, իսկ Պարսկաստանը գնալով հզորանում էր, ուստի, Հայաստանի հետ դաշնակցությունը խիստ անհրաժեշտ էր Հռոմին: Հայաստանը՝ պաշտոնապես առաջին քրիստոնյա պետությունը, 4-րդ դարի սկզբում պետք է ունենար բավականին սերտ կապեր Հռոմի հետ՝ մինչեւ դավանաբանական (իմա՛ քաղաքական) հարցեր ծագելը: Եվ իրոք, հռոմայեցիներն էին, որ սատարեցին Գրիգոր Լուսավորչին ու Տրդատ արքային:¹¹⁶ Հաշտության այդ տարիներին Հայաստանը խաղաղ եւ ծաղկուն շրջան է ապրել, ինչը նշել են անգամ ոչ-հայագետները. Կոլեմանը, օրինակ, գրում է.

«Հայաստանում, Կոստանդնի օրոք Տրդատի իշխանությունը ազգային փառավոր վերածննդի շրջան էր: Այդ ժամանակ, ինչպես եւ ապագայի որոշ հատվածում Հռոմեական կառավարությունն աջակցում էր հայկական թագավորությանը՝ դիմադրելու պարսիկներին, եւ երկիրը, իր վերջնական քաղաքական բաժանումից առաջ, շունչ քաշելու ժամանակաշրջան ունեցավ:»¹¹⁷

Հարկ է ընդգծել նաեւ, որ Հայաստանում եւ Հռոմում քրիստոնեությունը

---

illo in bello fortissime ac fidelissime iuverant.՝ «...եւ՛ ոչ մի ազգ, եւ՛ ոչ մի ժողովուրդ ավելի անխոնջ, ավելի պատրաստակամ չէ սատարելու տանջանքներին ինչպես հայերը, որոնք առամբ, այրուծիով, զենքով, հանդերձանքով եւ պարենով, խորհրդով, եւ ընդհանրապես ամեն ինչով խիզախ եւ հավատարիմ կերպով օգնեցին բրիտոնյաներին այս սրբազան պատերազմում»:

115 Ադոնց, 1970, էջ 349:

116 Ինչպես հայտնի է, կաթողիկոսի արքոպի համար եղել է եւս մեկ թեկնածու՝ Աղրիանոսը:

¹¹⁷ Ch. B. Coleman, *Constantine the Great and Christianity*, Studies in History, Economics and Public Law, NY 1914, p. 157.

զարգացել է նույն համատեքստում: Սեղբեստրոս պապի¹¹⁸ օրոք ստեղծված առաջին վկայարանությունները եւ նահատակների նշխարների վրա կառուցված վկայատներն ու եկեղեցիները պատմական, վավերական փաստեր են համարվում: Այս տեղեկություններն առաջին անգամ վկայակոչված են «Սեղբեստրոսի վարք»-ի հունարեն տարբերակում¹¹⁹: Համանման, բայց ավելի մանրաքնին տեղեկություններ է պարունակում Ագաթանգեղոսի երկը՝ սուրբ Հռիփսիմյանց կույսերի վկայատների վերաբերյալ:¹²⁰ Ավելին. 4-րդ դարի սկզբին Հայաստանում ու մերձակա շրջաններում նահատակների մասին տվյալներն ավելի հարուստ են: Հիշենք նաեւ «Վարք Սեղբեստրոսի» լատիներեն բնագրի հիշատակումը Հայաստանի մասին (*per Aegyptum, sub civitatem Armenia*), քառասուն կույսերի Հռոմից Հայաստան ժամանելը (Ագաթանգեղոսն ինքն էլ Հայաստան է եկել Հռոմից): Արդյոք դրանք փաստեր չե՞ն, որ վկայում են Հայաստանի եւ Հռոմի միջեւ հնարավոր հարաբերությունների մասին:

Արդ, Հռոմի հետ «սիրո եւ միաբանության» դաշինք կնքած եւ պաշտոնապես քրիստոնեության հռչակման առաջնությունը ձեռք բերած (ինչն աներկբայորեն վկայակոչված է Սոզոմենոսի կողմից¹²¹) Հայաստանն այդ ժամանակ դեռեւս բավականին հզոր պետություն էր: Սա է պատճառը, որ հետագայում այդ փառահեղ ժամանակների մասին հիշողությունը պարբերաբար «վերակենդանացվել» է, եւ, գրանցված ստույգ փաստեր շունենալու հետեւանքով, ստեղծվել են այդ իրադարձությունները հաստատող կեղծ երկեր:

¹¹⁸ Ի դեպ, նշված պապերի անունների ընդգրկումը «Մինք հաւատոյ»-ի ցանկում եւս յուրովի ապացույց կարող է ծառայել հօգուտ Հռոմի ու Հայաստանի միջեւ եղած հարաբերությունների:

¹¹⁹ Combefis, p. 261, 287, Մ. Տեր-Մովսէսեան, Սոկրատ, էջ 695-696, 747:

¹²⁰ Ագաթանգեղոս, 1983, էջ 426-428:

¹²¹ Sozomenus. Kirchengeschichte. J. Bidez, G. Ch. Hansen, Berlin 1960, S. 149.

